

Csorba Dávid: *Debreceni Ember Pál könyvtára*

Debreceni Ember Pál (1660–1710) az első református egyháztörténet, közkeletűbb nevén, a Lampe-féle kiadású *historia ecclesiastica* megalkotója (Utrecht, 1728).^[1] akinek a nevével – az elsőnek kijáró megkülönböztetett tisztelet ellenére – nem sokszor találkozunk az elemző tanulmányokban. Az egyháztörténeti szakirodalom a mű születése óta referenciaként tekint erre a nagy összeállításra, de a kompendium mint szöveg és az életmű egyéb kiadványainak elemzésével sokkal sporadikusabban, szinte csak elvétve találkozhatunk. Sokáig magyar földön még az említett művének eredeti példányával sem rendelkezünk, mígnem az 1880-as években előkerült egy kéziratos változata, amelyet először idős Révész Kálmán ismertetett egy debreceni egyházi szaklapban, seniori dolgozataként.^[2] Ezt követően megindult a forrásfeltárás, publikációk sora követte, de a teljes prédikatori életmű feltárására sokáig nem történt kísérlet. Ember Pál életművének az elemzésével először Harsányi István sárospataki, majd Kathona Géza budapesti teológiai professzor foglalkozott, számba vettek nyomtatott és kéziratos forrásokat egyaránt, és főként az utóbbi kutató máig érvényes megállapításokat tett a 17. századi lelkipásztor hagyatékának feltérképezésekor.^[3] A Debreceni Református Kollégium fennállásának 450. évfordulójára megjelentetett jubileumi kötetnek a kora újkori teológiai történeti összefoglalásában Czegléd Sándor külön érintette Ember Pálnak a vizsgálat köréből eddig kimaradt naplójegyzeteit, és kiemelte annak a korabeli kollégiumi lelki életre vonatkozó jellemzőit.^[4] Legutóbb (1999–2011 között nyolc alkalommal) magam kíséreltem meg több tanulmányban körüljárni az első teljes református egyháztörténet szerkesztője műveinek eszmetörténeti arculatát, részint a prédikációinak narratológiai vizsgálatával, részint pedig a naplója iskolatörténeti hátterének részletes bemutatásával.^[5]

Ember Pál életműve

Ember Pál több feljegyzése bizonyítja, hogy kutatásai közben forrásainak messzemenően utánajárt, pontosan hivatkozott, precízen jegyzetelt. Életének hányattatásai közben többször elvesztek írásai. Adatok jelzik, hogyan kísérelte meg visszavenni kincseit, azaz egyháztörténeti kéziratait, és elkeseredésében többször fel is adta a munka befejezését. Könyvtárából alig maradt ránk valami, egy-két kisebb kötet és kéziratos feljegyzés kivételével.^[6] Gyanítjuk, hogy családi ágon ment tovább a hagyaték, mivel unokái közt folyamatosan voltak lelkipásztorok, sőt ez a család három püspököt is adott a református egyháznak. Ritoókné Szalay Ágnes utalt arra, hogy a könyvtára bizonyos töredékét unokája, a debreceni professzor, Szatmári Paksi István adta be a helyi Kollégium könyvtárába. Nem hiábavaló tehát feltérképezni Debreceni Ember Pál műveltségének hátterét, olvasmányanyagát. Egyháztörténetének forrásait Ritoókné Szalay Ágnes megkísérelte feltárni, de mint rámutatott, ez a munka befejezhetetlen: „Az egyházi és megyei levéltárak gondos átvizsgálásával egyszer majd talán Ember Pál legtöbb forrását sikerül felkutatni”.^[7] A könyvtárának az összeállítása valamivel egyszerűbb feladat. Erre egyedül az adott lehetőséget, hogy könyveinek margináliáin bőséges jegyzetanyagot találunk, precíz idézési technikával, néhol még a jelenkori szakmai formai szabályok alkalmazását is szemléltetni lehet rajtuk.^[8] Időrendben haladva Ember Pál nyomtatott művei közül ránk maradtak az egyetemjárása alatt született disputációi, bár ezek könyvtörténeti szempontból kevésbé relevánsak. Leidenben az ortodox egyháztörténészt, Spanheimet és a karteziánus filozófus Wittichet hallgatta, Franekerben van der Waeyennél és a predesztinációt hangsúlyozó Vitringánál disputált, mindkét esetben az egyiptomi tíz csapásról.^[9] Nemcsak arra kell itt gondolni, hogy ezek a művek egy adott tanár, professzor téziseinek a kifejtését és megvédését jelentették (még ha önálló arcúval is, hiszen Ember Pál mindegyik disputájának a címlapján ott található az *Auctor et Defendens* megjelölés), de nem vettem számba az itt idézett szövegeket, mivel nem feltétlenül a saját könyvesház anyagából dolgoztak a diákok, és nem szükségszerű, hogy hazahozták azokat a szakkönyveket, amelyeket idéztek.

A lelkipásztortól a nagy egyháztörténeti kompendiumon kívül néhány prédikációs kötet és halotti beszéd látott napvilágot, a kisebb verses köszöntőn (carmen) kívül.^[10] A könyvtárának feltérképezésére részint az egyháztörténet saját kötetre vonatkozó utalásai, részint a három önálló kiadvány margináliái nyújtanak fogódzót: *Boanerges két fia* (1698) egy tizenhatodréti alakú zsolnámagyarázat (Psal. 29.) coccejánus és karteziánus metódus alapján;^[11] a *Szent Siklus* (1700) és egy teljes évi ünnepkört 7-7 prédikációval magyarázó,

olvasásra szánt – de szószéken is elhangzott –, igehirdetéseket tartalmazó vastkos, negyedréti kötet; [12] a *Garizim és Ébál* (1702) pedig szintén egy vékonyka tizenhatodréti alakú kötet, amely dogmatikai értekezés a predestinációról mértékadó kálvinista teológusok, úgy mint Alting Coccejus, Kálvin, Turretinus alapján. [13] Ennek a nemzetközi visszhangját is ismerjük, mivel nem sokkal később egy lutheránus diák, a Liptó vármegyei szász Király Márton írt ellene válaszmunkát Wittenbergben (1707). [14]

Szólni kell külön Debreceni Ember Pál szövegkiadási munkálatairól. *Szent Sikluscímű* művének kolligátumaként megjelentette apósának, Martonfalvi Tóth György kollégiumi professzornak egy mára első kiadásából csak egy példányban ismert, *Keresztényi inneplés* című művét, a debreceni tanár – a mai ismereteink szerint – egyetlen ránk maradt magyar nyelvű beszédét. [15] Családi okok folytán ez tulajdona lehetett. Hasonlóképpen járt el, amikor következő kötetét adta sajtó alá: a *Garizim és Ébál* című kötet függelékében közölte több református dogmatikai alapmunka szövegét, és az átvétel helyét, a vitairatok pontos nyomtatási adatainak a feltüntetésével. [16] Két év múlva, 1704-ben beszorult Debrecenbe, több lektori munkát is kapott. Itt készítette elő a Juellus-féle egyháztörténeti munka, *Apologia Ecclesiae Anglicanae* latin nyelvű kiadását, amelynek a második kiadása elé írt előszóból derül rá fény, hogy ez is az ő nevéhez köthető. [17] A Sárospataki Református Kollégium Nagykönyvtárában fennmaradt egyik kéziratos jegyzetéből tudjuk, hogy ekkor kérték tőle a *Komáromi Csipkés Bibliaterv*vezett első kiadásához az ószövetségi rész revízióját, amelyet ő igen akkurátus módon el is végzett: ezt jelzik a hosszas hermeneutikai jegyzetei. A szövegnek a kézirata lehetett a kezében, de az eddigi ismereteink szerint a *Historia ecclesiastica* szövegének lezárása maximum 1706 őszén megtörténhetett, s mivel abban is csak a jelenségre utalt, nem a szövegre, feltehető, hogy inkább csak Debrecenben forgatta a Komáromi Csipkés-féle szöveg kézirátát, s ebből sem volt saját példánya.

Nem kizárólag a nyomtatott forrásokat vettem ezen összegzéshez számba, mivel Ember Pál kéziratos feljegyzései lelkipásztori szolgálatának kiegészítőjeként olvasmányjegyzeteket tartalmaznak pontos jegyzetekkel, s ezek útja gyakran könnyedén modellezhető a kijegyzeteléstől a kiadványban található megjelenítésig. Ezek között is azonban megfelelő diszinkciókat kellett tennem. Például P. Bain, angol szerző kegyességi kötetét a naplója tanúsága szerint Ember Pál olvasta, kijegyzetelte, és feltehetően a kollégiumi könyvtárból kölcsönözte, tehát az adott könyvet használatra másolta ki. Hasonlóképpen azt a kalendáriumot is, amelynek létezését eddig a szakirodalom csak feltételezte, és amelyet a sárospataki Rákóczi-könyvtárból kölcsönözött ki a fiatal lelkipásztor. [18] Mellesleg mindkét példány azóta is lappang.

Határesetre hadd álljon itt néhány példa: van több jelölten szóbeli lejegyzés Ember Pál fennmaradt kéziratos jegyzeteiben, de olyan hűséggel, hogy az a később megjelent könyvekben pontosan nyomon követhető. Még debreceni diák korában 1680 nyarán Felvinczi Sándor, debreceni lelkipásztornak a szószéken elhangzott prédikációját lejegyezte. A lelkész az exegézise során olyan egyházi tévtanokról is beszélt, amelyeket a négy évvel később kiadott *Haeresiologia* című művében részletesen bemutatott. Ily módon Felvinczi olvasmányai, amelyek egy prédikációja előadásában utalásként előkerültek, kéziratos jegyzetek közt megőrződtek a figyelmes diák naplójában, s mikor a nyomdából kikerült az immáron tisztán dogmatikai traktátus, akkor abban visszakereshető a korábbi kéziratos jegyzet alapján annak egyik előmunkálata, hipotextusa. Ember Pál ezután is még többször, különböző években született beszédeiben idézte a példát, de nem a megjelent kötetet. [19] Ugyanebben az időben Lisznyai K. Pál debreceni tanártól Josephus Flavius *Zsidó háborúját* kérte kölcsön. Az előző esethez hasonlóan ezeket a jegyzeteit később 1700-as kiadású saját kötetében is citálta, de az idézet egyszerű jelölésű. [20] Az újabb említésnél tehát nincs mellette jelzés arra vonatkozólag, hogy a kötet ekkor a tulajdonában lett volna. Valószínűsíthető, hogy a könnyebb megoldást választotta: a régi jegyzeteit vette elő, hivatkozott az írásra, de éppen ezért csak egyszerű módon, nem pontos bibliográfiai tétellel.

A *Szent Siklus* előszavában arról olvashatunk, hogy Ember Pál felhasználta egyik barátja kéziratos szómagyarázatait, pl. a Sebaóth szónál. Ennek szerzője pedig, ismerve a környezetet, Kaposi Juhász Sámuel lehet, akinek akár a *Biblicum hebraicum* című művére (is) utalhat ez a megjegyzés. Az *Aranyas Bibliakiadásában* segédkező, később pedig Gyulafehérváron az oda menekült pataki kollégium tanáraként ótestamentumi tárgyakat is tanító, s e tárgyból publikáló neves tanárnak a műve éppen ebben az időben került nyomdába (1699), amikor

Ember Pál elküldte a saját *Szent Siklus* című művét Tótfalusihoz (az előszó 1699. május 13-i keltezése erről tanúskodik), tehát még nem lehetett kiadványként idézni. A név elmaradása viszont másra enged következtetni: Tótfalusi ekkor már élőhalottként feküdt, és segítségére ki más jöhetett volna, mint régi korrektora, aki viszont feltevésünk szerint törölte a saját nevét, Kálvin, Geleji Katona István és társaik mellett nem tartotta méltónak megjeleníteni a sajátját. Ezek a fenti, az olvasáskor még crudában lévő szövegek természetesen nem kerültek bele a virtuális könyvtár tételcímei közé.

Ilyen módon maradt az egyháztörténet és a három önálló kiadvány, ezek lettek a sorvezetőim a virtuális házi könyvtár feltérképezésénél. Voltak Ember Pálnak kedves kiadványai, jól felhasználható ismereteiket rögzítő „opera omniák”, teljes életmű-kiadások, s egy-egy szövegre többször visszatérő módon is utalt, ezért sokszor nem csak azok a kötetek kerültek be ebbe a listába, amelyeket a szerző/kiadó pontos könyvészeti adatokkal ellátott, hanem azok is, amelyeket gyakran és nagyon pontosan idézett.

Ember Pál könyvtára

Már Harsányi István jelezte, hogy Ember Pál legalább 200 szerzőt ismert a szakirodalomból.^[21] Ez az adat nagyjából megegyezik a margináliákon speciális jelzéssel ellátott szakkönyvek számával. Kiindulópontnak ez akár sok, akár kevés is lehet. Sok akkor, ha feltételezzük azt, Ember Pálnak lehetett akár 200 könyve is a házi könyvtárában. A korszak magánkönyv-állományának a vizsgálata jelenleg is zajlik, de az megállapítható, hogy nem elhanyagolható mennyiséggel van dolgunk. Ember Pál őseiről semmit sem tudunk, tehát ahhoz a közegehez hasonlítjuk, ahol élt: a mezővárosi értelmiséghez. A református köznemesek 4-5, a tanítók ált. 20 könyvet hagytak az egyházra, a nagyobb könyvállománnyal rendelkezők (100 felett) pedig hagyományosan értelmiségi családban, polgári közegekben nőttek fel. Elég csak a polgári neveltetést kapott Szatmárnémeti fiúkra, Mihályra és Sámuelre gondolni, akik nevet változtattak (Soós Szabórol Szathmárnémethire) s a tudásuk révén emelkedtek fel, nemcsak szorgos könyvrókok, tudós lelkész és tanár lett belőlük, hanem bibliofil vénájuk jelzéseként komoly könyvgyűjtők is.^[22] A kálvinisták közül a speciálisan nyomdászként hazaérkező Tótfalusi Miklós, és a fejedelmi (II. Rákóczi Ferenc) vagy főnemesi (Telekiek, Bethlenek), püspöki (ifjabb Geleji Katona) háttérrel rendelkező ifjak már nem ehhez a mértékhez tartoznak.^[23]

Másrészt kevés is lehet ennyi adat Ember Pál műveltségének felbecsléséhez. Nem ismerjük ugyanis peregrinációs útvonalát (kizárólag az út csomópontjait tudjuk, ahogy általában: kezdet, vég, beiratkozások), és kevés possessorri bejegyzést találtunk eddig,^[24] nyomtatott köteteinek bejegyzései sem adtak sok útmutatót a *peregrinatio academica* körülményeiről. Azt sem tudjuk biztosan, csak valószínűsíthetjük, hogy milyen köteteket volt kénytelen hátrahagyni a szatmári és a debreceni futásakor. Adatok jelzik, hogyan kísérelte meg visszavenni kincseit, azaz egyháztörténeti kéziratait. Közismert a történet, hogy 1703. szeptember 28-án Szatmárt éppen a kuruc csapatok dúlták fel, az ikerváros folyón túli részét, Németit pedig még korábban a németek. Elégett az iskola, a könyvtár, s ekkor odalettek a helybéli lelkésznek, Debreceni Ember Pálnak ez ideig gyűjtögetett kötetei, jegyzetei, amelyeket többször megkísérelt visszaszerezni a jezsuitáktól és a kuruc vezetőktől egyaránt. „Különleges dolog történt, amikor Rákóczinak a Szatmár városa előtti hegyen felállított táborában, egy Gyulafi nevű református ember koporsója felett megállva magának a fejedelemnek a sátora előtt a kurucok bukását jövendölte meg a rablásaik s gonoszságaik miatt. Emlékeztek erre a tábor reformátusai, és megsiratta maga Rákóczi is, és ezért elrendelte, hogy Ember Pál elveszett könyvtárát helyreállítsák”.^[25] A lelkész a vezérlő fejedelemhez írt külön levélben, de Ráday Pál révén is csak egy bizonyos részét kapta vissza elrablott könyvtárának.^[26] Egyik menekülésekor, egy kéziratot kötete hátulsó kötéstábláján dokumentálta a leltárat: „Beregben és Ugocsában sok szép elvőszett könyveim és M[anu]S[cript]jeim”, ahol is három lelképásztorra (Dálnoki,^[27] Czeglédi,^[28] Szombati Sámuel^[29]) hagyta hátra könyveit és „MS”-jeit, akiktől ezek – a lapalji feljegyzés szerint – egy év elteltével sem jutottak vissza a kezébe.^[30]

Ember Pál „virtuális könyvtárának” a kialakításához először a possessorri jelöléseket kellett definiálni. Az első adattár akkor áll össze, ha azokat a jelzéseket, amelyeket Harsányi is számba vett, a „pag[us] m[ihij]”, „fol[io] m[ihij]” megjelöléseket követjük. Ezek között is van, amelyik összesen egyszer fordul elő a hivatkozási listán

(Johann Cluverus, David Knibbius), mások pedig hússzor (Jacob Alting, Frans Burmann), negyvenszer (Johannes Coccejus, Wilhelm Momma, Mattheus Polus, Hermann Witsius), sőt egyetlen szerző esetében több mint hetvenszer (John Lightfoot *Opera omnia*-ja). Ugyanakkor a p. m. jelzésű, de csak rövid leírású kötetek impresszumát lehetetlen helyreállítani (Qurtius Rufus-kiadásból rengeteget ismerünk a korban, így viszont csak az adat marad, hogy ez is a listához tartozik, s nem tudni, hogy a görög, a latin vagy a magyar változat melyik kiadását használta). És arra is van példa, hogy bár precíz a leírása, de számtalan kiadása van az adott könyvnek a kora reneszánsztól, s igen nehezen teljesíthető még autopsziával is a kötet beazonosítása (pl. Polydorus Vergilius esetén).

Bizonyos esetekben pedig nehezen megválaszolható, hogy honnan származik az idézet, más könyvből, a saját jegyzeteiből, vagy esetleg emlékezetből.^[31] Az egyik idézete olyan szokatlanul pontatlan, hogy feltételezhető, hogy már csak emlékezetből írta. Campegius Vitringának, az egyik szeretett tanárának művéről van szó, amelyet így rövidített: „Aphorism. Univ. Theolog.”, jóllehet a mű egyik kiadásának címében nem jelent meg az „Univ.” jelző, ellenben a *summa, comprehendo* és a *fundamenta* szavak hasonló összegző jellege sugallhatta ezt a kifejezést. Hasonló példa a rabbinikusokra való hivatkozása: a Leusden-féle magyarázatos bibliakiadás, az ún. *Jonas illustratus* tartalmazza a rabbinikus doktorok megállapításait összegző módon, de az Ember Pál citátumok olyan gyéren jelöltek, az idézetek pedig olyan aprólékos megjegyzések, hogy akár jegyzetektől, akár emlékezetből reprodukálhatta ezeket.

Másrészt feltehető, hogy a precíz, de ezeket a szignókat nem tartalmazó könyv is járhatott már Ember Pál kezében, viszont az idézettől függ, hogy beazonosítjuk-e tulajdonaként. A Thomas Goodwin-féle jogi traktátus, amely először angolul (London, 1625) látott napvilágot, nagy sikert ért meg: a szerző halála után 1685-ig még tizenkétszer jelent meg, az 1670-es évektől Reizius jegyzeteivel bővített latin nyelvű kiadásai is hozzáférhetőek voltak. A nagyszerű alkotás latin formában speciálisan megjelent a németalföldi Witsius két kisebb művével is egybekapcsolva. A brémai kiadást jelölte szerzőnk, így ez az editio már csak vagy a második (1685), vagy a harmadik kiadás lehet (1694). Ezek után, bár nincs possessori jellegű jelölés, feltételezem, hogy Ember Pál könyvei közé tartozott ez a kolligátum. Vagy éppen fordítva: az egyszerű leírású, de tankönyvként használt munka esetében szintén nehéz dönteni. Az Euszébiosz-féle egyháztörténetnek számtalan kiadása ismert, itt egy helyen a görög-latin bilinguisre utal a jegyzet. Ha a 17. század végi bilinguis-kiadásokat tekintjük, akkor Ember Pál használhatta Henri Valesius fordítói munkájának az eredményét (Paris, 1677).^[32] Később ehhez hozzáadhatjuk a más forrásból szerzett korreláló adatokat. Már a szakirodalom is felfigyelt arra, hogy Ember Pál saját bevallása szerint Laetus munkája ösztönző erővel hatott az egyháztörténete megírására. Erre a szövegre és élményre csak az eredeti, Ember Pál-féle előszó hivatkozik, a Lampe-féle kiadásban ez nem jelent meg, sőt sehol máshol Ember Pál egyéb műveiben sem.^[33]

Mindamellét nincs elég adat arra, hogy az életmű egészére vonatkozó összegző történeti, olvasásszociológiai megállapításokat tegyék abból a szempontból, hogy vajon ez a citátum-index hogyan alakult az életművön belül. Ellentétben egyes angliai puritán lelképászorok helyzetével, akik 50, 60, majd 70 éves korukban összegezték a lelki munkájuk gyümölcsseit, és félelmetes adatsorokat produkáltak,^[34] itt ilyen következtetéseket nem vonhatunk le. Ember Pál esetében látható, hogy vannak irányok, de ezek inkább az életút szerepei mentén konvergálnak: a naplóíró diák mást olvasott, mint a gyakorló lelkész, és megint mást, mint az összegzésre készülő, nemzetközi olvasóközönség irányába reprezentáló egyháztörténész.

Ember Pál forráskezelése

A *Szent Siklus* című kötetnek a Harsányi által említett 200 idézete a kiadvány teljes pagináját lefedik. Formailag többnyire az oldalszéleken jelennek meg a jegyzetek, néha interlineárisan, de a hosszabb, érvelő, magyarázó részek a lap aljára kerültek. A citátumok sem feltétlenül szövegben találhatóak, de az idegen nyelvű alapszöveg felmutatásakor azok röviden s a marginálián foglalnak helyet, magyar megfelelőjük a főszövegben. Ember Pál idézési technikájára jellemző, hogy többfajta módon citált. Leggyakrabban közvetlenül egy adott kéznél lévő műből (pontos lapszámmal, kiadási jellemzőkkel), kisebb részben közvetett módon: ilyenkor egy vagy több

szakkönyvben lévő rejtett bibliográfiát használt, a citátum mellé lapszámmal együtt jelölte az alapszövegnek csak a szerzői kolumnáját és a közvetett származási helynek a bibliográfiai adatait pontosabban. Például Homérosz *Iliászát* latinul idézte Henricus Stephanus genfi kiadásából, de már a földrajzi ismeretek felidézésénél Sztrabón művét egyszerűen jelölte („Strabo Geograph. I. 16.”). A nagy városok leírásánál pedig csak megjegyezte, kik foglalkoztak a kérdéssel: Ninive (Diodorus Syculos), Babylon (Plinius, Strabo), Tirus (Ezékiel).^[35] Általában a jelölések rövidítettek, helytakarékosan előállítva, a főszövegben magyarul, a lapszámon az eredeti nyelveken (csak latinul). Szómagyarázatokhoz, adatokhoz, szakmai vitákhoz csak a kiadvány adatait jelezte. Ritkábban hosszan is idézett, pl. az egy felekezeten, de különböző véleményen lévő teológusoktól, de mindig inkább csak szemléltetésül.^[36] Viszont valószínű, hogy a németalföldi orthodoxok (a contraremonstránsok) által „istentagadónak” minősített Grotius könyveit nem szerezte be Ember Pál, inkább egy *animadversiones* alapján alkotott róla és egyik vitájáról véleményt.^[37]

A magyar lelkész több esetben egyértelműen jelölte, hogy fordítással állunk szemben: féloldalas latin szöveg rövidebb negyedoldali magyar tömörítésével, de a szerzőségnek a marginálián való feltüntetésével latinul. A németalföldi teológus, Wilhelm Momma *De varia conditione et statu Ecclesiae Dei sub triplici oeconomia* című munkájának második kötetéből fordított Ember Pál;^[38] Balthasar Tiesius *Praxeos Scripturarum* című művének a híres Simeon-énekéhez szóló kommentárját egy fél oldalon latinul idézte szerzőnk, majd magyarul tömörítette;^[39] s másik külföldi tanárának, Hermann Witsiusnak a *Miscellaneorum sacrorum libri IV* című könyvéből is adott közre egy hosszabb szöveget saját fordításában.^[40]

A kölcsönzéseket, közvetett idézéseket többnyire pontosan jelölte. A Radzivil lengyel fejedelmi család életének fordulatai (az apa protestáns, a fiú katolikus lett) nagy visszhangot kiváltott jelenség volt. Az apa jeruzsálemi útleírása a kor kedvelt olvasmánya, ezt a történetet Ember Pál a jezsuita Drexel kálvinisták által is nagyra értékelt hatalmas életművéből citálta.^[41] John Lighfoot, angol hebraista *Opera omnia*-ja pl. elegendőnek bizonyult ahhoz, hogy az alapvető rabbinikus szakirodalmat, a nyugat-európai fogalmi vitákat innen idézze szerzőnk.^[42] Hasonlóan jó vételnek bizonyult Augustus Pfejffer wittenbergi orientalista professor *Critica Sacra*-ja, amely bőséges példát szolgáltatott a *Septuaginta* értelmezéséhez.^[43] A világ periódusainak megállapításához kapcsolódó stúdiumokhoz (*historia sacra* illetve *chronographia* név alatt) tartozó egyik munkát, a 16. század végi leideni tanárok vitáját Ember Pál röviden bemutatta (*Synopsis Theologiae Professorum Leidensis*), a legfontosabb kiadást pontosan beidézte, majd közölte az eddig leírtak forrását, mivel a disputa jellemzését is, és a szakkönyvet is másutt találta. Johannes Braunius *Systema theologiae* című munkájában fellelt vita központi dolgozatát, Carolus Gallus *Clavis prophetica*-ját is beidézte ekként Ember Pál precíz leírással.^[44] Olyan esetre is van példánk, mikor duplán citált a közvetett idézés egyszerű megoldásával: „Polycarpus apud Grotium, citante Polo in Syn.”, a patrisztikus kor mártírjának mondását Grotius művéből vette, amit pedig az angol Mattheus Polus kompendiumában lelt fel.^[45]

Gyakran használt hasznos kommentárnak bizonyult John Lighfoot, August Pfejffer és Mattheus Polus hatalmas munkája: róluk személyes értékelő megjegyzéseket sem spórolt meg. Feltétlenül a szakmai tisztelgés jele az, ahogyan általában a tudós társadalomról szólt Ember Pál, a „Celeber.,” „Doctiss.,” „b. eml.” jelzőkkel említette elődeit, vagy mintaadóit, legyen az Descartes, vagy Komáromi Csipkés; Szenci Molnár zsolnárfordítása vagy a Váradi Biblia kommentátori munkája.^[46] Kiemelte a *Szent Sikkus* kiadásakapcsán a kötetet nyomtató „tudós Typographus”, Tótfalusi Kis Miklós munkáját. Sőt amikor Cotton Mather levelét idézte az amerikai kereszténység csodálatos terjedéséről, akkor nem felejtette el megjeleníteni azt, hogy ez Tótfalusi keze nyomát viseli. Ez a szöveg azért is érdemel különös figyelmet, mivel ennek a kiadása révén az amerikai irodalom első magyarországi recepciója köszönhető a neves kolozsvári nyomdásznak.^[47]

Máskor szerzőnk nagyon látványosan nem írt semmit a margináliákra. Apácai *Encyclopaedia*ját egyértelműen ismerte szerzőnk, a kolozsvári tanár érdemeit külön kiemelte másutt a kézírataiban sűrűn, de a csillagmozgások kapcsán mégsem jelölte az 1700-as kiadványában.^[48] Hasonlóan ehhez Szenci Molnár Albert szerzőségét az énekefordításoknál jelölte, a zsolnárfordítói tevékenységéről nagyabecsüléssel szólt, de amikor a prédikációban a szótárát idézte, elhagyta a nevét; szemben a *Historiával*, ahol viszont a történeti résznél jelölte.^[49] Külföldi példa

is van rá: Mattheus Polus bibliakritikai kommentárja mindig kizárólag egyszerű formában szerepel, hasonlóan Ravanelius bibliai szókönyve.^[50] Több lehetséges megoldás kívánkozik erre. A cenzúra (egyházi és állami) és öncenzúra értelmében a lényeges információt megtartotta, az attribúciót elhagyta a kiadványaiban, viszont megőrizte a kézírataiban önmagának.

Ezt egészíti ki az, hogy Ember Pál a műfaj adta lehetőségek szerint igyekezett az egyszerűsége, a jól átlátható szerkezetre, fogalmazásmódra, és kerülte a vitát, és a vitatkozó tézisek közt kereste az egyensúlyozást. Más esetben pedig azért hagyhatta el a jelölést, mert az dogmatikailag veszélyes lehetett volna: egy olyan lelki gyakorlatos könyvben, mint az 1700-ban megjelent *Szent Siklus*. Katolikus kegyességi könyvet idézni Krisztus passiójánál, a 17. századvégi újrendező katolikus–protestáns viszonyrendszerben, ez bizony kiválthatta volna a kitagadás, a megbélyegzés (remonstráns vagy akár Rojas-féle unizáló irány szemléletével való azonosulás/azonosítás) veszélyét. A passió leírások nyelvezetének alapforrását még nem sikerült beazonosítanom, de feltételezem, hogy a középkori (bernáti, tauleri) jegyesmisztika képeiről van szó az intő és vigasztaló részekben. Ennek elrejtése mögött állhat az a határozott dogmatikai elvhűség, az az igény, hogy a passió látványos emblematikai elemei a gyengébb lelkű olvasók számára botránykővé ne váljanak.

Az olvasóközönség latin tudásáról ezzel kapcsolatban érdemes megfogalmazni egy-két következtetést, minthogy a kiegészítések mind latinul vannak. A latin nyelvű, lábjegyzetbe kerülő kiegészítések vagy teológiai szakirodalmi hivatkozások és utalások (kik foglalkoztak még az adott témával, s ennek könyvészeti adatai; mikor élt és alkotott a főszövegben idézett hiteles tanú; mi jellemző az adott könyvre, szemléletre), vagy magánjellegűek (milyen bibliai és emberi példákat becsül meg Ember Pál; tanárainak laudációja; peregrinációjának eseménye). A kálvinista egyháztörténet ezt a 17. század végi korszakot a „csendes ellenreformáció” koraként tartja számon.^[51] ezt alátámasztja az, hogy az Ember Pál-kötet az előszava szerint az árvagyülekezetek számára készült, akik rendeltileg nem tarthattak református lelkipásztort vagy tanítót. Az általános elvárásoknak megfelelően szerkeszthette tehát a kötetét a szerző, a homiletikai pontok következetes jelölésével, a lelki alkalmazásra helyezve a hangsúlyt. Idegen nyelvű idézetet csak fordítással együtt közölt, etimológiai magyarázatot kizárólag a legszükségesebb esetben alkalmazott.

A prédikációs kötet elolvasásához nem kellett használni az universitasok művelt latinját, elegendő volt hozzá a mindennapi beszédben megszokott makaróni latin-magyar szavak és teológiai (dogmatikai, etikai) alapfogalmak és az ún. kánaáni nyelvezet, a biblikus kegyesség tradicionális nyelvhasználati módjának az ismerete. Az olvasástörténeti elemzésekből tudjuk, hogy a könyv magánolvasása fennhangon zajlott, ebben a felekezeti történelmi helyzetben pedig azt eleve közösségileg olvasták, használták, ahogy azt egy korabeli cselédes gazdától elvárható volt. Együtt imádkoztak, énekeltek, és egy valaki vezetésével, felolvasásával hallgatták meg az ünnepi prédikációt.^[52] Az olvasónak kellett egyedül ismernie a kötet felépítését, az előszó is erre a felhasználási módra utal: a prédikációk viszonylag szabadon felhasználhatóak voltak 2-3 beszéd elmondására, magán- és/vagy közösségi kegyességi alkalmak megtartására. Az 1700-as kötet prédikációinak szövege gyakran tartalmaz reflektív utalásokat (ezek részint az elmondásra, részint a szövegcorpus referenciáltságára, konkordancia szerű használatára vonatkoznak), ezekkel jelezte Ember Pál, hogy hogyan lehet/kell beszédet és alkalmat egyaránt tartani (fohász, textus, előíma, néha ének, prédikáció, elmélkedés, applikáció, s záróíma alkotja ezek vázát). A főszöveg adja tehát a gyülekezet felolvasója és kántora számára a szövegmintát, és a használati útmutatót egyben, míg a kiegészítő részek, a háttérismerethez szükséges utalások kerültek tehát a lábjegyzetbe latinul, így a figyelmet az olvasó a magyar főszövegre összpontosíthatta.

Könyvpiaci háttér

A nyugati, pl. holland viszonyokhoz képest nem sokat tudunk arról, hogy Magyarországon a 17. század végén milyen módon zajlott a könyvkereskedelem, nem sokkal többet a piaci viszonyokról, vagy a könyvek értékéről; és Ember Pál felső-magyarországi vándorló életére nézve eddig nem került elő adat ennek a képnek a megrajzolásához. Ezért ebben az esetben a feltételezett könyvállomány statisztikai adataiból indulunk ki.

Ember Pál idősebb kortársa, a kolozsvári esperes Szatmárnémeti Mihály a könyveinek 40%-át szerezte be személyesen külföldön (ezek alkották az abszolút kurrens szakirodalmat), a többit itthonról szerezte be alapfokú iskoláztatásától kezdve a legkülönbözőbb úton-módon. Ember Pál is feltehetően peregrinációja során (1684–86) vásárolhatta meg a legtöbb könyvét s egy kevés antikvát, mivel feltételezett könyveinek a zöme egy-két éven belül mind ekkor jelentek meg. Újabban előkerült 3 saját kötete, egy disputációs kolligátum, amit maga köttetett be losonci lelkészége elején 1695-ben egy rimaszombati bibliopólával. Egy másik műve egy zsinati kiadvány. Ezek közül azonban egyet sem idézett kiadványaiban.^[53] Több munka azután került kiadásra, hogy szerzőnk hazatért, a beszerzés itthonról irányított lehetett (kint maradt diáktársai, egyéb megbízottak, ifjabb lelkésztársai hozhatták a könyveket neki, vagy általában, s ezeket itthon vásárolta valahol).

Kiemelkedően sokat vásárolt Ember Pál feltehetően Németalföldről, könyvtárának legnagyobb részét itt nyomtatták. A kb. 110 saját kiadványnak, a biztosan saját könyvtárának a harmadát németalföldi szerzők művei teszik ki, ezek harmadát Amszterdamban nyomtatták, a 17. század második felében, s mind latinul. Ember Pál könyvtárából mindössze négy könyv nyelve más, ezek mind magyar nyelvűek. A katalógusunkban található könyvek nyomdái Rotterdamtól Velencén át Kolozsvárig a legkülönbözőbb helyeken lelhetők fel. Jellemzően szinte mindig második változatról van szó, az eredeti mű latin fordításáról, a nemzetközi disztribúcióban résztvevő kiadásról. Ezek között is több editio valóságos sikorsorozatot élt meg: még 70-100 év múlva is megjelentették (elég csak Tursellinus és Mattheus Christianus történeti munkáira gondolni), vagy olyan kiadványra, ami egy évben két helyen is megjelent (Cloppenburg *Opera Omnia*-ja), sőt egy városban ugyanazon évben több nyomda is felvállalta a kiadását (Polydorus Vergilius).

Egy-egy kiadás komoly formai változáson ment át az eredeti verzióhoz képest. Thomas Taylor *Christus revelatus* című munkáját az első angol nyelvű, még a szerző életében napvilágot látott kiadása (London, 1635) után latinul második alkalommal adták ki Genfben, ezt szerezte be Ember Pál. Thomas Goodwin ószövetségi témájú munkája 1685-ig tizenkét kiadást ért meg, Johann Reitz latin tolmácsolásában újabb kiadássorozatot könyvelhetett el magának, sőt a brémai nyomdában még megtoldották ezt egy németalföldi professzor, Herman Witsius két rövidebb terjedelmű, idevágó munkájával. Az idézetek alapján ez utóbbit szerezte be Ember Pál. Ritkábban vásárolt kolligátum kötetet (Sulpitius Severus-kiadás Sigonius itáliai humanista munkájával), és az olcsó kiadásokat is kerülte: ehelyett viszont áldozott saját korának sokkal drágább összefoglaló, enciklopédikus igényű kötetekre. Tudatos választást láthatunk e mögött: Ember Pál az eredeti forrásokat és századok exegetikai eredményeit is tartalmazó fólió-méretű köteteket szerezte be. A teológiai summákat előnyben részesítette a kegyességi gyakorlatos könyvekkel szemben (a fennmaradt adatok tükrében). Kiforrott egyéniség magaslik előttünk, aki itthoni tanulmányai alatt kiválóan felkészült a peregrinatio academica útvesztőire, és tudatosan válogatott saját mentális világához segédkönyveket.

Statisztikai körkép

Annyi bizonyos, hogy a kutatások jelenlegi állásában az általam megvizsgált, pontosított szám kb. 280 könyvet tesz ki, tehát ennyi kiadványról (de nem kötetről) lehet megállapítani a kiadási kolonját, ezen esetekben körülhatárolható, hogy kinek milyen kiadású könyvét forgathatta Ember Pál. Ez majdnem mindig szakirodalom, hiszen a kegyes olvasó, a könyvet/prédikációt mint használati irodalmat értelmező ember számára nem volt (és ma sem) fontos a szakirodalmi lábjegyzet. Szenci Molnár Albert zsolnárkönyvének adott kiadását például csak Fekete Csaba azonosította be: az idézett énekszövegek alapján állapította meg, hogy melyik kiadványról lehet szó (mivel a marginálián közölt információ erre elégtelen volt). Az itt említett 280 kiadványból pedig Ember Pál mintegy 110-nél jelölte, hogy vagy saját maga is használta (pag. m., fol. m.), vagy nagyságában meggyőző számú (és a kiadványban különböző helyekre utaló) idézet jelzi, hogy ennyi kötetet használt szerzőnk biztonsággal, vagy mint saját példányt, vagy meglehetősen gyakorisággal.

Ilyen módon tehát a kezünkben lévő adatok alapján a következő kép rajzolódik ki Ember Pál 279 könyvének a háttéréről. Érdemes összevetni, hány szerzőt, szellemi műhelyet vagy munkát citált Ember Pál, és ehhez képest honnan merítette a pontos idézeteit. Az antikvitásból (27 szerző) és a patrisztikus korból (28 szerző) jóval

nagyobb számban idézett szerzőnk alkotókat (összesen 55 szerző), jóllehet eredeti források vagy szövegkiadások csak töredékesen álltak rendelkezésére (összesen 8 kötet). Ritka az olyan egyszerű idézet, ahol az antik vagy a patrisztika korabeli szöveg átvételének a forrása is meg van adva: Cyprianust Laetus, Macrobius *Saturnalia*ját Tursellius történeti munkájából emelte be művébe. [54] Ennek több oka lehet. Az egyik lehetséges eset az, hogy a kora újkori munkákban a legtöbb helyen találunk antik szerzőtől származó idézetet a 15–17. századi felhasználó művének műfajától, az adott kortól, a megjelenítő nyelvtől függetlenül. Egyetlen példa: Vergilius 4. eclogájának közismert misztikus értelmezésű vonatkozásainak (a Jézus születésére előmutató próféciaként való értelmezése) megidézésére számtalan reneszánsz kori Vergilius-szövegkiadást használhatott (volna). Mégsem mondhatjuk, hogy az *Eclogákat* innen emelte be a művébe a magyar szerző, mert számtalan bibliai kommentárt vagy az *Oracula Sybillana*-t megidéző kiadványt citálhatott (volna) ezekért a lírai sorokért. Sőt: Samuel Bochart, francia származású szerzőnek a bibliai állatokról készített hatalmas enciklopédiája meglepő módon szintén tartalmazza ezeket az eljövendő Messiásra vonatkozó sorokat, amelyeket Ember Pál egyszerű jelöléssel citált. Végül egy utolsó forrásról még nem szoltunk: az orális kultúráról: az ókori szerző ti. iskolai tananyag volt, memoriterként tanították még századunkig, nem hagyhatjuk figyelmen kívül a hagyománynak ezt a vonalát sem. [55]

A középkori kötetek közül 28 a patrisztikára, 33 a későbbi korokra esik, de csak 5 saját példánnyal. Az antikvitáshoz (27 szerző) képest több mint kétszer nagyobb számban (61) kerültek elő a középkori művek, de az önálló kiadvány (antik 6, középkor 5) említése itt ennek ellenére kevesebb. Ez is azt jelzi, hogy ezek a mutatók viszonylagosak: feltehetően közvetett forrásból volt a legegyszerűbb elérni ezeket a szövegeket (más kiadványon keresztül, kéziratos másolatból vagy éppen memoriterként).

A kora újkori anyag a legszámottevőbb Ember Pál könyvtárában: az idetartozó 191 kötet száma már a korábbi korszakokhoz képest is hatalmas mennyiséget képvisel, ezekkel szemben ez a teljes könyvállomány 68%-át teszi ki, a megelőző korok csupán a kiadványok 31%-át. Ha tisztán az antik görög és latin auctorokat állítjuk szembe a keresztyén korszakok szerzőinek reprezentációjával, még lesújtóbb a kép: az előbbieket a 10%-át adják csak ennek a gyűjteménynek. Ha könyvészeti értelemben tekintünk erre az adatra, akkor természetesen az ókori és a középkori szerzők művei is nyomtatott könyvből voltak Ember Pál számára elérhetőek, és ezek zömmel az antikva katalógust, a reneszánsz nyomdászat termékeit képviselik.

A kora újkor évszázadaiban is több kategóriát és jelenséget vizsgálhatunk meg. A reformáció előtti irodalom a könyvek harmadát teszi ki (33%), a katolikus csak a tizedét (10%), s az összes 56%-a írható a reformáció számlájára. A protestáns írók között pedig az európai protestáns szerzők kétszer akkora számban szerepelnek, mint a hazaiak, azaz az európai könyvek az összes precízen idézett protestáns kiadvány 3/4-ét teszik ki. A katolikus világ írásai pedig valósággal eltörpülnek (28 mű említése 163 protestáns művel szemben). Míg a nyomdászatilag az antikvákhoz sorolt kiadványok (67 darab) majdnem fele (44%) az európai térség protestánsaihoz kötődik, azok harmada a magyarországi kiadvány (31%) és a maradék, az egész ötöde (23%) katolikus háttérű. Ez érthető, hiszen a szakirodalom nagy részét mind nyomdászati, mind egyéb okok alapján ekkor a reformáció kiadványai adják. Az ún. régi könyvek, a zömmel 17. századi kiadványok felmérése azonban más tendenciát is mutathatna, de mégsem: a 124 kiadvány jelentős része európai protestáns közegekből származik (58%), a harmada (32%) magyar protestáns, és csak alig a tizede (9%) katolikus.

Míg az antikvitás időszakába tartozó szerzőktől idézett kiadványoknak a 22%-a, a középkori szerzők esetén csak a 8%-a, a kora újkori szerzőknek már az 56%-a lehetett Ember Pál kezében, azaz nemcsak a kiadványt lapozta meg, s jegyzetelte ki pontosan, hanem tett egy „saját könyvem” (pag. m., fol. m.) jelzést is mellé. Az antikvák 66%-a, a régi könyvek 56%-a lehetett a tulajdona. Viszont az előző adatokhoz képest meglepő módon, a magyar szerzőktől származó antikvák 95%-a, a régi könyveknek pedig a 86%-a esetén jelölte a saját könyvtárhoz tartozást. Tehát bár kevesebb magyarországi szerzőjű művet citált, de az biztos járt a kezében, és ezt büszkén jelölte is. Ez a szám az európai protestáns műveknél a 16. és a 17. századra nézve fele-fele (50% és 47%), a kora újkori katolikus szerzőknél pedig 15%, majd 41%. Azaz a nemzetközi protestantizmus, ezen belül is főként a kálvinizmus szakirodalmát gyűjtötte, és törekedett az eredeti műből, s nem közvetve idézni. Összességében

pedig elmondhatjuk, hogy a pontosan idézett, a Debreceni Ember Pál virtuális könyvtárához sorolt 279 kiadványnak a 40%-áról nyilatkozott úgy a könyvtulajdonos, hogy saját könyveként idézi meg.

Ezek a számok többféle jelenséget jól szemléltetnek. Egyrészt Debreceni Ember Pál kálvinista léte, a nemzetközi irodalomba való ágyazottsága egy européer szemléletű egyházi értelmiségi műveltségi paramétereit fedik fel. Másrészt műfaji szempontból tekintve azokat az írásokat, amelyekben ezek a szakirodalmi hivatkozások fellelhetőek, s amelyek alapján ez a statisztikai körkép elkészült, egy zárt teológiai rendszerhez kötődnek (egyháztörténeti dokumentumok, teológiai-filozófiai traktátusok és egy zsoltárexegézis szakirodalma). Még ha a szerzőjük igyekezett is kitekinteni ezen műfaji és retorikai keretek közül (katolikus, lutheránus és humanista olvasmányok, teológiai és filozófiai szövegek, egyházi és természettudományos, tudósi és hétköznapi hivatkozások egyaránt szerepelnek műveiben), mégis általában a tudományos elvárások szabta keretek közt maradt a szakirodalom használatakor, és ebből a pozícióból idézte meg az olvasmányait citátumként. Azaz egy tudományos (egyháztörténet), egy tudományos népszerűsítő (*Garizim és Ébál*), és egy kegyességi (*Boanerges két fia*) írás alapvetően kevésbé nyitott a magyar nyelvű széphistóriák, a köztörténet exemplumai vagy az egzotikus országok különlegességei felé.

Debreceni Ember Pál is kora gyermeke volt, a biblikus kálvinista világnézet keretei közt élt és alkotott, ezt kiválóan ismerte, és széleskörű teológiai ismereteit könnyed értekező nyelven tudta a világ elé tárni. Életét a felső-magyarországi kálvinista gyülekezetekben töltötte, az ellenreformáció légkörében és a felszabadítási, török és kuruc háborúk között. Természetes, hogy közönségének is ebben a nyelvi és kulturális közegben értelmezte az élet jelenségeit, és a teológiai világmagyarázataihoz ilyen olvasmányokat idézett. Amikor pedig a nemzetközi protestáns világ számára gyűjtötte össze a közös jegyeket, dokumentumokat, adatokat közölt, és kevésbé az irodalmi emlékeket. A kötet egyszerre válogatott források, adattárak, lelkészlisták gyűjteménye és egyháztörténeti évkönyv, mely kronológiailag haladva mutatja be a múlt egy-egy szeletét, illetve szisztematikus és történeti tanulmányok tárháza, mely magában foglalja a 16–18. század könyvkiadásainak vagy éppen liturgiátörténetének, de ugyanakkor legjellemzőbb témáinak (az első egyházszerveződésektől a gályarabságig) tömör, lényegre törő összefoglalását. Ennek a szakirodalma joggal igazodott a nemzetközi felekezeti nézőpontokhoz és olvasmányokhoz. Ha Ember Pál egyéb kéziratai is ránk maradtak volna, valószínűleg még színesebb körképét lehetett volna megmutatni a 17–18. század határán élt magyar református lelképásztor műveltségének, akinek köszönhetően a korabeli nyugati sajtó értesülhetett az eladdig szinte ismeretlen magyar protestantizmus világról és történeti hagyományairól.^[56]

Jegyzetek

[1] Adolf Lampe [Debreceni Ember Pál]: *Historia Ecclesiae Reformatae in Hungaria et Transsylvania*. Poolsus, Utrecht, 1728. In: D. E. P.: *A magyarországi és erdélyi református egyház története*. Ford. Botos Péter, s. a. r. Dienes Dénes, Kovács Józsefné et al., Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei (a továbbiakban: SRKTGy), Sárospatak, 2009.

[2] Révész Kálmán: *Debreceni Ember Pál egyház történelme = Debreceni Protestáns Lap*, 1882. 132–133, 139–140, 148–149. o.; *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1884. 1375–81. o.

[3] Harsányi István: *Debreceni Ember Pál ismeretlen kéziratai = Protestáns Szemle*, 1915. 128–140. o.; Kathona Géza: *Debreceni Ember Pál 1661–1710 = Theologiai Szemle, új folyam*, 4. évf. 1961. 219–224. o.

[4] Czeglédy Sándor: *A teológia tanítása a Kollégiumban*. In: *A Debreceni Református Kollégium története*. Főszerk.: Kocsis Elemér, szerk.: Barcza József. *Református Sajtóosztály*, Budapest, 1988. 534–591. o.

[5] Pl. legutóbb: Csorba Dávid: *Vizsgák és jegyzetek a Debreceni Collegiumban (1679–81)*. In: *uő: A zászlós bárány nyomában. A magyar kálvinizmus 17. századi világa*. Kálvin Kiadó – Debreceni Egyetem Történelmi Intézete, Budapest–Debrecen, 2011. 153–160. o.

[6] Ritoók Zsigmondné: *Debreceni Ember Pál egyháztörténetének kéziratai II. = Magyar Könyvszemle*, 89. köt. 1973. 370. o. Ehhez lásd újabban Csorba Dávid: *Debreceni Ember Pál ellopott és eltűnt könyvei = Magyar Könyvszemle*, 130. köt. 2014. 2. szám, 202–216. o.

- [7] Rítoókné: Debreceni Ember Pál..., i. m. I. 184. o.
- [8] „Vid. Celeber. Doctoris Marthini Lutheri oper. lat. Wittebergae a. 1546 edit. Tom. II. libr. de Capti. Babyll. Eccl. fol. 89.” (Debreceni Ember Pál: Szent Siklus. Tótfalusi, Kolozsvár, 1700. (Régi Magyar Könyvtár 8a továbbiakban: RMK) I. 1556) 20. o.; „Svetoniū in Octavio, numer. 22. pag. m. 58. edit Plantiniana” (Uo. 103. o.); „non placet Doctiss. Joh. Lightfootio, Theologo Anglo celeberrimo. Tempus Nativitatis Christi pro hyeme determinare: vid. oper. ejus Roterodami Anno 1686 excus. Tom. I. in Harm. 4 Evang. fol. m. 289. etc. ad Luc. 2: v. 7.” (Uo. 125. o.)
- [9] Ferenc Postma – Jacob van Sluis: Auditorium Academiae Franekerensis. Bibliographie der Reden, Disputationen und Gelegenheitsdruckwerke der Universität und des Athenäums in Franeker 1585–1843. Fryske Akademy, Leeuwarden, 1995. (Fryske Akademy, 460. o.), 85/1686. 2. (RMK III. 3389), 91/1686.2. (RMK III. 3389); Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára (Debrecen) I. 1. j) D:67/ a. 4. l., D:67/ b.
- [10] Ehhez bővebben lásd Csorba Dávid: Debreceni Ember Pál és a pataki szellemiség = Sárospataki Füzetek, 17. évf. 2014. 1. szám, 93–107. o.
- [11] RMK I. 1519.
- [12] RMK I. 1556.
- [13] RMK I. 1650.
- [14] RMK III. 4611. Ehhez lásd még Bucsay Mihály: Wittenberg Debreceni Ember Pál ellen. Egy hitvita és háttere = Ráday Évkönyv 6. Budapest, 1989. 111–119. o.
- [15] Régi Magyarországi Nyomtatványok (RMNY) 3077; RMK I. 1001.
- [16] RMK I. 1650, N6v–O4r.
- [17] RMK II. 1403.
- [18] Bain kötetéről lásd Csorba Dávid: Debreceni Ember Pál kéziratossáplója a puritán Debrecenből = Könyv és Könyvtár, 22–23. köt. 2000–2001. 187. o.; Petrus Slovacius kalendáriumáról lásd uő: Gergely vagy Julián? Egy eltűnt kalendárium (1596) ürügyén. In: uő: A zászlós bárány nyomában, i. m., 143–148. o.
- [19] Csorba Dávid: Debreceni Ember Pál kéziratossáplója, i. m., 184–185. o.
- [20] Uo. 179. o.
- [21] Harsányi István: Debreceni Ember Pál ismeretlen kéziratok, i. m. 129. o.
- [22] Sipos Gábor: A kolozsvári Református Kollégium könyvtára a XVII. században. Scriptum, Szeged, 1991. 72–73. o. = <http://mek.oszk.hu/03200/03245/03245.htm>.
- [23] Heltai János: Alvinczi Péter és a heidelbergi peregrinusok, Balassi Kiadó, Budapest, 1994.
- [24] Lásd Csorba Dávid: Adalékok Debreceni Ember Pál kéziratban maradt szövegeinek irodalmi hagyatékához = Egyháztörténeti Szemle 15. évf. 2014. 4. szám (megjelenés alatt)
- [25] Csorba Dávid: Egy „zarándokút” lépcsői = Református Tiszántúl 18. évf. 2010. 6. szám, 21. o. (saját ford.).
- [26] Ráday Pál iratai I. (1703–6). Kiad.: Benda Kámán, Esze Tamás et al. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1955. 213–214. o.
- [27] A pataki diáknévsorokban nincs nyoma egyetlen, korban ideillő Dálnokinak sem. A szatmáriban 1684-ben subscribált egy Dálnoki György, s lett (talán a mai Fehér-)Gyarmaton rektor (Szatmári diákok 1610–1852. Kiad.: Bura László. JATE, Szeged, 1994. 62. o. = <http://adatbank.transindex.ro/cedula.php?kod=744>). A debreceni diáknévsorokban szerepel egy ismeretlen sorsú Dálnoki Mihály, aki 1687. október 6-án lett tógátus; s egy másik azonos nevű személy, aki 1691. május 2-án írt alá, s később Ónodon is szolgált (Intézménytörténeti források a Debreceni Református Kollégium Levéltárában. Szerk.: Szabadi István. Tiszántúli Református Egyházkerület, Debrecen, 2013. 341. o. 3274. sz.; 347. o., 3427. sz.). Ónod viszont sem egyházi, sem világi besorolás szerint nem tartozott beregi vagy ugozsai körzethez. Ám ha az utóbbi személyről van szó, éppen kerülhetett az 1700-as évek elején arra a vidékre szolgálni, erről viszont nincs adatunk.
- [28] Ha a kassai mártír, Czeglédi István fiáról, Czeglédi Pálról (1659–1712), bihardíószegi papról, érmelléki esperesről van szó, aki 1710–12 közt lett Debrecenben lelkész; akkor Ember Pál nála hagyott kéziratok, könyvei akár az itteni könyvtárban is kiköthettek.
- [29] Szombati Sámuel semmilyen előnévvel sem szerepel Debrecenben. A szatmáriban 1687-ben N. Szombati P. Sámuel szerepel, később erdődi rektor (Szatmári diákok..., i. m. 64. o.), Rimaszombati Sámuel 1724-ben lett ugyanígy az iskola rektora (Uo. 86. o.), miután visszatért a németalföldi egyeteméről. Pataki névsorban pedig a gyulafehérvári kollégiumban Rimaszombati P. Sámuel 1681. november 13-án lett tógátus, majd köztanító, majd Patakra visszatért zempléni rektoriára, mégpedig Királyhelmece (Hörtschik Richárd: A Sárospataki Református

Kollégium diákjai 1617–1777. S. a. r.: Dienes Dénes. SRKTGy, Sárospatak, 1998. 125. o.). Ez esetben diákkorában az ő pályája érintette közelebbről a beregi és ugoicsai egyházmegyéket.

[30] Ember Paulus Debreceniensis: *Sermones I–CIX*. [kézirat], 1702-9. első tábláján = Tiszáninneri Református Egyházkerület Kézirattára (Sárospatak), jelzete: Kt. 264; Harsányi István: *Debreceni Ember Pál ismeretlen kéziratai*, i. m. 131, 133. o.

[31] Debreceni Ember Pál: *Szent Siklus*, i. m. 12, 231, 329. o.

[32] „Socrat. lib. 2. Hist. Eccl. cap. 46. Edit Græc. Edit vero Latin. cap. 36.” (Uo. 219. o.)

[33] Az eredeti előszót lásd a Ráday könyvtár példányában, jelzete: K 1,29.

[34] Például Jeremy Taylor (1613–1667) esetén monográfusa az összes művében kb. 1300 különböző szerzőt talált, s ezek közül is leginkább Augustinust kedvelte (kb. 684-szer idézet életében), lásd C. James Stranks: *The Life and Writings of Jeremy Taylor*. S.P.C.K., London, 1952. (Church Historical Society Publication).

[35] Debreceni Ember Pál: *Szent Siklus*, i. m., 455, 44, 71–72. o.

[36] Csorba Dávid, „A sovány lelket meg-szépíteni”. *Debreceni prédikátorok (1657–1711)*. Hernád Kiadó, Debrecen. 2008. 214–216. o.

[37] Lásd: „vid. Grotium à Calovio refutatū, apud Polum in Text. Mik. 5:2” (Debreceni Ember Pál: *Szent Siklus*, i. m. 70. o.)

[38] Lásd: „W. Momma, tom. 2. lib. 3. cap. 4. x. 226.” (Uo. 171. o.), „Wilh. Momm. ubi sup. x. 230-232. ex quo hæc omnia ferè transcripsimus” (Uo. 173. o.)

[39] Uo. 134. o.

[40] „Clar. Witsius, (: ex quo hac transcripsimus :) *Miscell. sacr. Lib. 2. Diss. 2. §. 78.*” (Uo. 234. o.)

[41] „Nic. Christ. Radzivill. *Epist. 2. sui Hodoperici, apud Drexeliū*” (Uo. 68. o.)

[42] Uo. 131. o.

[43] „De versione LXX *Interpr. vid. Aug. Pfejf. Critica sac. cap. II. x. -8- p. 451- et 455.*” (Uo. 85. o.)

[44] Uo. 205, 324. o.

[45] Uo. 306. o.

[46] Csorba Dávid: „A sovány lelket meg-szépíteni”..., i. m., 215–216. o.

[47] RMK I. 1455; Debreceni Ember Pál: *Szent Siklus*, i. m. 394. o.; Országh László: *Misztótfalusi Kis és az első magyar könyv Amerikáról = Magyar Könyvszemle*, 74 köt. 1958. 22–41. o.

[48] Lásd Csorba Dávid: „A sovány lelket meg-szépíteni”..., i. m. 216–218. o.

[49] Lampe–Debreceni Ember Pál: *Historia Ecclesiae...*, i. m., 247, 735. o.

[50] Lásd: „Poli *Synops. in Habac.*” (Debreceni Ember Pál: *Szent Siklus*, i. m. 10. o.); „vid. Polū in *Matth.*” (Uo. 36. o.); „Ravanelli *Biblioth. in voce Nuptiae. n. 5. dist. 2.*” (Uo. 7. o.), „Ravanell. *Biblioth. in voce Amygdala*” (Uo. 237. o.)

[51] Dienes Dénes: „Melyeket én az én Uram Jézus Krisztusomtól tanultam...” A református kegyesség jellemző vonásai a 18. században Magyarországon. Sárospataki Református Kollégium Teológiai Akadémiája, Sárospatak, 2002.

[52] A többek által felvetett kérdést irodalom- és olvasásszociológiai (Tevan Andor, Tóth István György, Monok István) és kegyességi (Esze Tamás, Szigeti Jenő, Dienes Dénes) szempontból is elemezték. Már a 17. század végén, ún. 'Háznépi kegyességet' szorgalmazó írások is ebbe az irányba tendálnak. Pl. id. Köleséri Sámuel: *Josué szent maga el-tökéllése, avagy Ház népbéli isteni tiszteletnek és könyörgésnek gyakorlása*. Rosnyai, Debrecen, 1682. (RMK I. 1281). A szerző ugyanis minduntalan eljárásokat közölt az olvasóval, hogyan alkalmazza az ígét magára, a családjára, a Háznépre és a nemzetre.

[53] Csorba Dávid: *Debreceni Ember Pál ellopott és eltűnt könyvei...*, i. m.

[54] Lásd: „Cyprianus *libr. 3. Epist. 25. apud Lætum in Compend. Histor. Univ. Civ. et Ecc. etc.*” (Debreceni Ember Pál: *Szent Siklus*, i. m. 216. o.); *Macrobi⁹ lib. 2. Saturnal. cap. 4.* (Uo. 178. o.), *lib. 2. Saturnal. cap. 4. (...)* vid. *Horat. Tursellini Epitō. Hist. lib. 4. cap. 14. num. 17.* (Uo. 186. o.)

[55] Elég csak Szent Anselm vagy Szent Bernát mondásaira gondolni, pl. „et noli in veterem volitatem degeneri conversatione redire; a'mint szól a' bölts Érsek, Anselmus: *előbbeni parasztságod rútságira ne térj vissza*” (Uo. 55. o.)

[56] E tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.